

Rafał Wiktor Kowalczyk*

SZADEK NA TLE SYTUACJI GOSPODARCZEJ DEPARTAMENTU KALISKIEGO PRZEŁOMU STULECI XVIII I XIX

Wraz z drugim rozbiorem Polski Fryderyk Wilhelm II polecił zaprowadzenie nowej administracji na zajętych ziemiach. Zajęli się tym Carl Georg von Hoym, Otto Karl von Voss i Adolf Albrecht von Danckelmann. Szadek znalazł się w nowo utworzonej prowincji – Prusach Południowych, której prezydentem został Hoym. Po likwidacji tymczasowego pruskiego zarządu wojskowego zajęte terytorium dawnych województw: poznańskiego, gnieźnieńskiego, kaliskiego i częściowo krakowskiego, włączono w skład dwóch departamentów Prus Południowych. Utworzono dwie kamery wojenno-ekonomiczne z siedzibami w Poznaniu i Piotrkowie. Powiat szadkowski znalazł się w departamencie piotrkowskim. Departament poznański liczył 17 powiatów, a piotrkowski 27¹.

Wprowadzony podział administracyjny uległ gruntownej zmianie po trzecim rozbiore, kiedy do Prus przyłączono nową prowincję – Prusy Nowowschodnie. Zorganizowanie nowych nabytków zostało powierzone Friedrichowi Leopoldowi von Schrötterowi. W trzy lata później Prusy Południowe podzielono na trzy departamenty: kaliski, poznański i warszawski, a Prusy Nowowschodnie, na dwa: płocki i białostocki².

---

* Rafał Wiktor Kowalczyk, dr, jest adiunktem w Katedrze Historii Społeczno-Gospodarczej Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ J. Wąsicki, *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 3, Kalisz 1962, s. 142; T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995, s. 31; D. Złotowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego (studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 30–31; R. Kowalczyk, „Polityka solna” rządu pruskiego w polskich prowincjach – Prusach Południowych i Nowowschodnich w latach 1793–1806, [w:] W. Puś (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX–XX wieku*, t. 5, Łódź 2007, s. 7.

² J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, „Prace Polskiej Komisji Historycznej” 1963, t. 20, z. 1, s. 33; J. Kukulski, *Sto lat*

Departament kaliski został podzielony na 11 powiatów. Jednym z tych powiatów był powiat szadkowski. W latach 1793–1794 powiat zamieszkiwało 3957 osób, z czego 672 w Szadku. Szadek jeszcze w drugiej połowie XVIII w., za Rzeczypospolitej szlacheckiej, zaczął wychodzić z zapaści gospodarczej, jaka dotknęła ten ośrodek w XVII w. Jednak to dopiero władze pruskie, wprowadzając nowe rozwiązania na obszarze polskich prowincji, doprowadziły do rozwoju gospodarczego wielu ośrodków miejskich, zwłaszcza na obszarze Prus Południowych³.

W polityce pruskiej od momentu objęcia nowych ziem przywiązywano ogromną wagę do rozwoju miast. W założeniu miały one być centrami gospodarczymi. Chociaż zwiększono wpływy z nowo pozyskanych prowincji, to jednak popierano rozwój rzemiosła i wszelkich inicjatyw gospodarczych. Wzrost dochodów objął zarówno wpływy z miast, jak i z gruntów ziemskich. 19 kwietnia 1796 r. wprowadzono podatek konsumpcyjny od towarów kolonialnych. Pobierano go na granicy departamentów, aby ukrócić kontrabandę. Niemal jednocześnie przywrócono podatek konsumpcyjny od uboju zwierząt w miastach, zawieszony w okresie Rzeczypospolitej w dniu 21 grudnia 1793 r. Przywrócono go 2 czerwca 1796 r. Władze pruskie dążyły do zrównania obciążeń podatkowych pomiędzy prowincją Prusy Południowe a Nowowschodnie. Do 1806 r. nie udało się tego w pełni osiągnąć, ale zrobiono w tym zakresie bardzo dużo. W znaczącym stopniu uległy zwiększeniu bezpośrednio obciążenia podatkowe szlachty, obłożono nimi również duchowieństwo. Jednak władze pruskie nie dokonywały tylko drenażu ekonomicznego, lecz wprowadziły także wiele nowych rozwiązań fiskalno-gospodarczych, bardzo pozytywnie wpływających na rozwój gospodarczy nowych ziem, a zwłaszcza na ekonomiczne wzmocnienie i modernizację miast. Dążono do uporządkowania spraw miejskich. Wprowadzono budowlane ulgi podatkowe dla tych mieszkańców, którzy zdecydowali się zbudować murowane domy, jednocześnie nie wydawano pozwoleń na budowę drewnianych. W Prusach Południowych i Nowowschodnich wyznaczono Komisje Porządkowe, których celem było poprawienie organizacji miast i skonstruowanie systemu podatkowego, stymulującego rozwój tych prowincji. Wydanie patentu *Jeneralne urządzenie Żydów* 17 kwietnia 1797 r. było początkiem ich aktywności na wielu płaszczyznach gospodarczych. Żydzi uzyskali możliwość osiedlania się we wszystkich ośrodkach miejskich. Na szeroką skalę zaczęli rozwijać w pierwszej kolejności handel detaliczny i hurtowy, a w następnej rzemiosło i przemysł⁴.

Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915), Piotrków Trybunalski 2005, s. 1; R. Kowalczyk, *Polityka...*, s. 7.

³ T. Marszał, *Szadek...*, s. 31; D. Złotowski, *Miasta...*, s. 36; R. Kowalczyk, *Polityka...*, s. 7.

⁴ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Kamera Wojen i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807 (dalej: KWiDDBNPW 1796–1807), sygn. 2,

Jednym z elementów polityki fiskalnej miało być wprowadzenie monopolu tabacznego i solnego⁵. Właśnie monopol solny przyczynił się do podźwignięcia gospodarczego wielu miast dawnej Rzeczypospolitej, które znalazły się w nowych prowincjach pruskich. Monopol był szczególnie korzystny dla bardziej rozwiniętych gospodarczo miast departamentu Prus Południowych, mniej dla Prus Nowowschodnich.

Od 1793 r. do Prus Południowych (od 1795 r. również do Prus Nowowschodnich) sól dostarczała *Octroirte See und Salz-Handlungs-Gesellschaft*. W nowych prowincjach wprowadzono zapisy edyktu z 25 stycznia 1729 r., nakazujące handlarzom, zajmującym się sprzedażą detaliczną, odbiór soli od inspektorów magazynowych. Niemal jednocześnie (13 czerwca 1793 r.) rozciągnięto na departamenty Prus Południowych edykt królewski z 16 czerwca 1771 r., wprowadzający zakaz importu soli cudzoziemskiej do Królestwa Prus. 7 października 1796 r. objęto tym prawem obszar Prus Nowowschodnich⁶. Sprzedawana sól mogła pochodzić tylko z salin znajdujących się na obszarze Królestwa Prus, z których największe znajdowały się w Shalli i Szembeku⁷.

Karol Gustaw Struensee, stojący na czele Departamentu Akcyzy i Cel Dyrektorium, chcąc zwiększyć dochody państwa, po wygaśnięciu koncesji na sprzedaż soli *Octroirte See und Salz-Handlungs-Gesellschaft* podniósł ceny na sól i znacjonalizował dystrybucję tego towaru. Władze przejęły funkcjonujące już magazyny solne i rozpoczęły tworzenie całej sieci magazynów i kantorów spedycyjnych⁸.

W departamencie kaliskim wszystkie magazyny solne zostały podporządkowane kantorowi spedycyjnemu w Częstochowie, gdzie utworzono Inspektorat Częstochowa. W departamencie kaliskim magazyny solne zostały zbudowane w Kaliszu, Modrzejowie, Pilicy, Koninie i Piotrkowie Trybunalskim. Z tych magazynów dostarczano koncesjonowaną sól do pozostałych miejscowości w departamencie kaliskim. W Szadku sprzedażą detaliczną soli zajmowali się handlarze, w większości starozakonni. Handel solą był bardzo intratnym zajęciem, przynoszącym znaczące zyski zarówno dla szynkarzy, jak i dla państwa pruskiego. Szynkarze musieli jednak uzyskać koncesję, której opłacenie wymagało zebrania odpowiednich środków. Natomiast o jej utrzymaniu, oprócz

---

k. 29; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 4, k. 1; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 9. k. 1–3; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 2160, k. 3–4; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998, s. 12; R. Kowalczyk, *Polityka...*, s. 6.

⁵ Archiwum Państwowym w Suwałkach oddział w Elku, Urząd Parafialny w Świątynie, Powiat Olecko 1718–1887, sygn. 429, edykt sygn. 58.

⁶ APB, KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 621, k. 6; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 626, k. 1–2; J. Wąsicki, *Ziemie...*, s. 139–140.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Rada Stanu i Ministrów Księstwa Warszawskiego (dalej: RMiSKW), sygn. 250, k. 2.

⁸ AGAD, RMiSKW, sygn. 249, k. 18; J. Wąsicki, *Ziemie...*, s. 140.

opłat wnoszonych do budżetu państwa, decydowało wyłączne sprzedawanie soli koncesjonowanej. Władze pruskie bardzo o to dbały, gdyż sprzedaż tego towaru przynosiła duże zyski budżetowi Królestwa Prus. Dlatego też rozwinięta została nie tylko rządowa służba magazynowa, ale również kontrolna. 7 października 1796 r. rozciągnięto edykt o karach dla handlarzy detalicznych (szynkarzy) za posiadanie soli sprowadzonej z zagranicy (obowiązujący w pozostałych prowincjach Królestwa Prus od 17 czerwca 1771 r.). Za handel solą importowaną groziła utrata koncesji, konfiskata wszelkiego towaru, nadto 1 talar grzywny i 4 dni więzienia o chlebie i wodzie. Handlarze ze względu na wysokie kary i groźbę utraty koncesji nie próbowali oszukać administracji państwowej, odbijając sobie to na cenie detalicznej. Brak jest informacji o próbach sprzedaży soli niekoncesjonowanej w departamencie kaliskim. Stąd też można mniemać, iż podobnie było w Szadku. Dochody z całego departamentu kaliskiego z tytułu monopolu solnego do budżetu wynosiły około 150 tys. talarów rocznie. Wielu kupców parających się detaliczną sprzedażą soli rozwinęło następnie inną działalność gospodarczą. Przykładem mogą być choćby Józef Koppel i Fabiś Opatowski, którzy w 1810 r. zaangażowali się w budowę fabryki tabaki⁹.

Duży wpływ na rozwój miast w departamencie kaliskim miały kontyngenty wojskowe. Koszty związane z utrzymaniem garnizonów pruskich w miastach polskich prowincji, w tym i departamentu kaliskiego, rozkładały się na wszystkich mieszkańców. Regulowały to dwa edykty, wydane w Berlinie. Pierwszy, z 12 lutego 1797 r., wprowadzał podatek półpodymny. Na mocy kolejnego edyktu z 4 czerwca 1797 r. utworzono specjalną kasę wojskową, do której kierowano środki z dodatkowo ustanowionego podatku półpodymnego. Zebrane środki finansowe wykorzystywane były na opłacanie kwater w miastach, gdzie stacjonowały garnizony pruskie. Opłacany był z nich również transport wojskowy, utrzymanie lazaretów oraz wszelkie wydatki związane z pobytem żołnierzy w miastach. W celu uszczegółowienia praw i obowiązków mieszkańców ośrodków, w których stacjonowali żołnierze, wydany został specjalny edykt z 13 lipca 1796 r., regulujący te kwestie¹⁰. W Kaliszu stacjonował baon piechoty von Zastrowa, natomiast w Szadku 120 huzarów¹¹. W Szadku żołnierzom towarzyszyło 70 członków ich rodzin¹². Dla miasta było to niezwykle korzystne, gdyż wzrastała liczba rzemieślników, którzy pracowali na potrzeby wojska. Do 1806 r., ze względu na stałe środki wydatkowane na pokrycie potrzeb wojska, garnizon w Szadku miał pozytywny wpływ na rozwój

---

⁹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej: KRSWiD), sygn. 1783, k. nlb.; sygn. 1785, k. nlb.; APB, KWIDBNPW 1796–1807, sygn. 621, k. 6.

¹⁰ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (dalej: KRPiS), sygn. 374, k. nlb.; KRPiS, sygn. 605, k. nlb.; KRPiS, sygn. 606, k. nlb.; APB, KWIDBNPW 1796–1807, sygn. 59, k. 58–59.

¹¹ AGAD, KRSWiD, sygn. 1784, k. nlb.

¹² T. Marszał, *Szadek...*, s. 32.

gospodarczy miasta. Podobnie było zresztą w Kaliszu. Kupcy starozakonni dorabiali się na dostawach żywności i furazu dla wojska pruskiego, za które dostawali regularne wypłaty ze specjalnej kasy wojskowej. Dodatkowo, edyktem z 25 stycznia 1799 r. zwiększono pulę funduszy przeznaczonych na żywność dla odbywających służbę żołnierzy i oficerów¹³. Liweranci starozakonni musieli dostosować się tylko do regulaminu z 9 września 1788 r. obowiązującego wszystkich handlarzy dostarczających furaz, żywność i paszę dla wojska w prowincjach Królestwa Prus (z wyłączeniem Śląska, gdzie obowiązywało inne prawo). Edykt ten kładł nacisk na jakość dostawianych produktów¹⁴.

Zdobyte majątki liweranci przeznaczali, już w okresie Księstwa Warszawskiego, na kolejne inicjatywy gospodarczo-przemysłowe. Na potrzeby wojska pruskiego, stacjonującego w nowych prowincjach polskich, liweranci sprowadzali bydło z Rosji, w szczególności z Ukrainy. Wysoki poziom zyskowności takich transakcji wynikał z faktu, iż bydło transportowane z Rosji było dużo tańsze niż miejscowe oraz to pochodzące z nowych hodowli, założonych na potrzeby wojska na początku XIX w. w Prusach Wschodnich. Bydło do tej części departamentu kaliskiego, w którym znajdował się Szadek, sprowadzał w dużych ilościach m. in. starozakonny Frank Leibel. Jednak import bydła z Ukrainy i Galicji Wschodniej oraz jego przepływ przez ziemie należące do trzech państw powodował, iż w wielu rejonach polskich prowincji Królestwa Prus, w tym i w departamencie kaliskim, wybuchały częste epidemie. Choć brak jest danych odnośnie epidemii bydła hodowanego w pobliżu Szadku, to region ten nie wyróżniał wśród wielu innych wchodzących w skład Prus Południowych i Nowowschodnich, dlatego też można przyjąć, że nawiedzały go one cyklicznie. Instrukcja pomoru bydła i innych chorób zakaźnych z 2 kwietnia 1803 r. nakazywała pod groźbą wysokiej kary pieniężnej zakopywanie padłych zwierząt. Wraz z innymi powiatami departamentu kaliskiego i warszawskiego, powiat szadkowski był chroniony przed największą zarazą, która objęła Prusy Południowe w 1806 r. 30 października 1799 r. wprowadzono we wszystkich powiatach wymienionych departamentów zakaz sprowadzania bydła z poznańskiego. Jednocześnie każda sztuka bydła z departamentu poznańskiego musiała posiadać świadectwo zdrowia¹⁵.

Do 1806 r. na ziemiach prowincji jednym z ważnych elementów polityki fiskalnej oprócz monopolu solnego był również monopol tabaczny.

¹³ APB, KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 5, k. 15–18; Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: APK), Akta Miasta Koźmin (dalej: AMK), sygn. 36, k. 22–24.

¹⁴ APB, KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 8, k. 58–67.

¹⁵ APB, KWiDDBNPW 1796–1807, KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 4, k. 40; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 660, k. 33; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 646, k. 16; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 662, k. 226–227, 296; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 663, k. 49; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 665, k. 19–20; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 669, k. 119–120.

Ustanowiono go w nowych prowincjach 7 sierpnia 1797 r. Jednocześnie wprowadzono zasady tranzytu zagranicznej tabaki edyktem z 20 lutego 1768 r., który został przyjęty w nowych prowincjach na mocy deklaracji z 28 lutego 1796 r. Władze pruskie, dbając o rozwój miast, zdecydowały o tym, iż monopol tabaczny będzie jednym z elementów intensyfikacji handlu miejskiego. Edykt z 10 grudnia 1797 r. wprowadził zasadę, iż liście tytoniu można było nabywać wyłącznie w miastach, na targach, natomiast zakazany został bezpośredni zakup od producentów tytoniu na prowincji. Kępowało to w sposób zasadniczy rozwój fabryk tabaczych w polskich prowincjach, także w ośrodkach miejskich departamentu kaliskiego¹⁶. Z dochodów z monopolu tabacznego władze opłacały pensje urzędników rządowych, zatrudnionych w administracji tabaki. Podobnie było zresztą z urzędnikami administracji solnej¹⁷.

Handlarze starozakonni z departamentu kaliskiego dorabiali się również na handlu sukniem, zarówno krajowym, jak i tym pochodzącym z manufaktur śląskich. Rząd pruski (w tym prezydent Prus Południowych i Śląska Hoym) rozwijał miejscową produkcję sukna na potrzeby eksportu do Rosji. Handel z Rosją był bardzo intratnym zajęciem, z uwagi na ogromny popyt na tym rynku. Dlatego też władze pruskie podjęły regulację handlu poprzez system koncesyjny. Sukno ze Śląska, kierowane do Rosji plombowano, aby uniemożliwić jego sprzedaż na obszarze Prus Południowych i Nowoschodnich, a tym samym ograniczać miejscowy popyt. Regulował to edykt z 16 grudnia 1797 r. Zgodnie z nakazem 28 maja 1796 r. ścisłej kontroli poddano miejsca wysyłki towaru. W przypadku jakichkolwiek niezgodności handlarze byli obciążani gryzaną w wysokości 25 talarów. Sukno z Prus Południowych i Śląska sprzedawano odbiorcom rosyjskim. Rozwijał się również handel wełną, na którego prowadzenie wydawane były roczne koncesje, wystawiane przez miejscowe władze. Regulowały to edykty z 22 sierpnia 1797 r. i 20 września 1798 r. Z uwagi na priorytetowe traktowanie przez władze pruskie rozwoju miast, edykty królów pruskich: Fryderyka Wilhelma II i Fryderyka Wilhelma III nakazywały, aby handel wełną odbywał się wyłącznie w miastach, na targach¹⁸.

Nowa administracja realizowała promiejską politykę, która miała doprowadzić do ożywienia gospodarczego nowych prowincji. W wielu miastach nastąpiło rzeczywiste ożywienie gospodarcze, zwłaszcza tych położonych w Prusach Południowych. Administracja pruska, mimo drenażu ekonomicznego

¹⁶ Np. fabrykę tabaczną chciał założyć w Kępnie Izaak Abraham Troskaner, jednak brak zgody na uchylene edyktu z 10 grudnia 1797 r. spowodował, iż zrezygnował z tej inicjatywy.

¹⁷ AGAD, KRSWiD, sygn. 1785, k. nlb., KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 2158, k. 37.

¹⁸ KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 2, k. 40–43; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 4, k. 72; KWiDDBNPW 1796–1807, sygn. 10, k. 24–26, 33, 56, 70, 108; APK, AMK, sygn. 36, k. 22; AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego (dalej: RMKW), sygn. 197, k. 48; A. Simsch, *Die Wirtschaftspolitik des preußischen Staates in der Provinz Südpreußen 1793–1806/07*, Berlin 1983, s. 167.

nowych ziem, jednocześnie zainicjowała proces przemian społeczno-gospodarczych, który stwarzał realną szansę na długotrwały rozwój zajętych ziem. W procesie przemian kapitalistycznych bardzo aktywnie uczestniczyli Żydzi, którzy wykorzystując możliwości stworzone przez rząd pruski i nakręcającą się koniunkturę, zajęli się szeroko rozumianym handlem, dostawami dla wojska, a więc działalnością, która początkowo generowała najwięcej zysków. Później, już w okresie Księstwa, ta grupa społeczna przystąpiła do podejmowania bezpośrednich inicjatyw w sektorze przemysłu. O rozwoju gospodarczym miast świadczyła dynamika wzrostu ludności. Tylko w latach 1793/94–1808 r. przyrost liczby ludności w Szadku wyniósł 30,86% i miasto to liczyło 972 mieszkańców. W analogicznym okresie przyrost liczby ludności w powiecie szadzkowskim sięgał 17,06%, a liczba mieszkańców na tym obszarze wzrosła do 3957 osób¹⁹. Mimo dość dużej dynamiki wzrostu liczby ludności, Szadek pozostawał jednym z najmniejszych ośrodków miejskich (oprócz Ostrzeszowa – 668 mieszkańców), który pełnił funkcję stolicy powiatu.

Wraz z utworzeniem Księstwa Szadek znalazł się w departamencie kaliskim. Sytuacja gospodarcza na tych terenach była wówczas bardzo ciężka. Konieczność utrzymania blisko 30-tysięcznej armii – a po 1809 r. blisko dwukrotnie liczniejszej – zmuszała do wygenerowania znaczących funduszy. Zarówno władzom departamentu, jak i rządowi centralnemu brakowało wolnych środków finansowych. Ponieważ jednak los całego Księstwa zależał od wojska, pieniądze na jego utrzymanie musiały się znaleźć²⁰. W tej sytuacji władze administracyjne decydowały się nie tylko na kredytowanie dostaw dla wojska u liwerantów, zaciąganie pożyczek oraz skrupulatne egzekwowanie podatków (pobieranych zarówno w formie pieniężnej, jak i „w naturze”), ale również wspierały wszelkie prywatne inicjatywy gospodarcze, które kreowały przemiany kapitalistyczne. Napoleon, wkraczając na obszar Księstwa, nałożył na wszystkich mieszkańców wyzwolonych terenów swoistą kontrybucję, którą musieli opłacać „w naturze”. Podatki te miały służyć wyżywieniu żołnierzy Wielkiej Armii oraz oddziałów armii narodowej. Dekret cesarski wprowadzający kontrybucję został zatwierdzony 13 grudnia 1806 r. i początkowo obowiązywał na zajętych ziemiach poznańskiego, kaliskiego i bydgoskiego, a później wraz z zajęciem kolejnych terenów automatycznie także w nowych departamentach.

---

¹⁹ Dla porównania liczba ludności w największym ośrodku miejskim departamentu kaliskiego – Kaliszu, wzrosła o 42,92%, osiągając poziom 6712 mieszkańców, a całego powiatu, odpowiednio: 40,92% i 10896 mieszkańców. Obliczenia własne na podstawie: J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–94*, cz. II, Poznań 1962, s. 587; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 92–93.

²⁰ A. Kraushar, *Sprawa likwidacji strat wojennych za Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Warszawa 1917, s. 95–97.

Po utworzeniu 14 stycznia 1807 r. Komisji Rządzącej żywienie wojska zostało podporządkowane Dyrektoriatowi Spraw Wyżywienia²¹.

Przemarsze wojsk Wielkiej Armii nie spowodowały znaczących zniszczeń w departamencie kaliskim, także gwałty, których dopuszczali się żołnierze na miejscowej ludności, były tu zjawiskiem stosunkowo rzadkim. Szadek, który znajdował się poza głównymi liniami komunikacyjnymi jeszcze w mniejszym stopniu doświadczył skutków wojny 1806/07 r. Największe straty ponieśli mieszkańcy departamentów, w których toczyły się działania wojenne i gdzie siły rosyjskie oraz Wielka Armia rozłożyły się na leża zimowe. Sytuacja w departamencie kaliskim była na tyle korzystna, że prefekt Antoni Garczyński został zobowiązany do wysłania znacznej ilości żywności i furazu z niezniszczonych działaniami wojennymi powiatów do Warszawy (gdzie znajdowały się największe w Księstwie magazyny wojskowe) oraz najbardziej dotkniętych skutkami wojny departamentów: bydgoskiego i płockiego²².

W Szadku w miejsce pruskich huzarów ulokowano garnizon wojsk Księstwa. Jednak po 1807 r. stacjonowanie oddziałów wojskowych dla władz miejskich było zdecydowanie bardziej uciążliwe w związku z włączeniem dotychczasowego podatku serwisowego do budżetu centralnego i obciążeniem miast kosztami kwaterunku stacjonujących w nich wojsk²³.

Głównym źródłem utrzymania ludności powiatu szadkowskiego było rolnictwo, natomiast Szadek, m. in. z uwagi na swoje położenie, nie był w stanie dorównać tym ośrodkom, którym władze pruskie wyznaczyły rolę centrów gospodarczych. W Szadku brak było odpowiedniej infrastruktury, mogącej stymulować rozwój gospodarczy tego ośrodka. Pomimo negatywnych uwarunkowań rozwoju, okres Księstwa zaznaczył się pozytywnie w historii gospodarczej miasta. Liweranci oraz szynkarze, zajmujący się handlem solą, bogacili się na dostawach dla wojska. Znaczące zyski pozwoliły wielu z nich później (po zmianie prawa pruskiego) zaangażować się w kolejne inicjatywy gospodarze (głównie fabryki tabaki, związane z uprawami rolnymi tytoniu w okolicach Szadku).

Zasadniczy wpływ na sytuację gospodarczą w powiecie szadkowskim miała ogólna sytuacja w Księstwie. Konieczność utrzymania armii spowodowała, iż na wszystkich mieszkańców nałożono obowiązek dostaw podatków „w naturze” w postaci dostaw żyta, pszenicy, owsa, grochu, siana i słomy. Pobór podatków „w naturze” związany był z brakiem możliwości wyegzekwowania ich w formie

²¹ R. Kowalczyk, *Intendentura wojsk Księstwa Warszawskiego. Komisja Żywności 1807–1809*, [w:] W. Puś (red.), *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 4, Łódź 2006, s. 11.

²² AGAD, RMiSKW sygn. 145, k. 47; Biblioteka Polska w Paryżu, *Miscellanea historyczne z lat 1806–1807, odnoszące się do pobytu wojsk napoleońskich w Polsce i organizacji Księstwa Warszawskiego, od października 1806 do sierpnia 1807*, sygn. 334, k. 247; R. Kowalczyk, *Intendentura...*, s. 12.

²³ AGAD, KRSWiD, sygn. 1784 k. nlb.; R. Kowalczyk, *Intendentura...*, s. 16.

pieniężnej. Księstwo nie posiadało własnej mennicy (uruchomiono ją kilka lat później)²⁴, a na rynku brak było monety. Dlatego też w rozliczeniach używano różnego pieniądza, przeważały jednak monety pruskie. Wraz z wkroczeniem na ziemię polskie Wielkiej Armii kupcy starozakonni dostrzegli możliwość znaczącego zarobku – wywożono dobrą monetę do Prus, przywożono zaś miedziane dytki. Ponieważ proceder ten przybrał znaczące rozmiary, wkrótce w Księstwie zaczęło brakować dobrej (srebrnej, złotej) monety, potrzebnej do zakupu poza granicami wielu niezbędnych towarów. Aby zaradzić tej sytuacji, już 10 marca 1807 r. Komisja Rządząca zdecydowała o zakazie wywozu srebrnej i złotej monety. Zakaz ten został jeszcze zaostrzony 16 kwietnia 1808 r., kiedy to na wniosek ministra skarbu – Tadeusza Dembowskiego, objęto nim wywóz złota i srebra także w postaci niemonetarnej²⁵.

Za egzekwowanie podatków od mieszkańców powiatu szadkowskiego odpowiedzialny był podprefekt. Zebrane płody rolne, które należało odprowadzić z tytułu należnych podatków, były kierowane do magazynów żywności i furazu, podlegających początkowo (od 23 września 1807 r.) Komisji Żywności, następnie Dyrekcji Żywności, a od 1812 r. ministerstwu spraw wewnętrznych, zarządzanemu wówczas przez Jana Pawła Łuszczewskiego. W Szadku brak było większego magazynu żywności, funkcjonował tu jedynie niewielki etapowy magazyn, z którego obsługiwano żołnierzy miejscowego garnizonu. Większość podatków z terenu powiatu szadkowskiego, ściąganych od mieszkańców w formie „naturalnej” była przez nich dostarczana – zgodnie z prawem podwodowym, wprowadzonym jeszcze przez władze pruskie 1 października 1793 r. – do większych magazynów żywności i furazu, znajdujących się w departamencie kaliskim²⁶. Decyzje w tym zakresie podejmowali

---

²⁴ Po raz pierwszy mennicę uruchomiono z inicjatywy Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1764 r.

²⁵ AGAD, RMKW, sygn. 206, k. 1–3, 5; AGAD, RMiSKW sygn. 249, k. 47, 54; R. Kowalczyk, *Intendentura...*, s. 25; tenże, *Polityka solna w Księstwie Warszawskim w latach 1807–1815*, „Przegląd Historyczny” w druku.

²⁶ Prawo podwodowe, wprowadzone przez władze pruskie 1 października 1793 r., zakładało zapłatę na 1 milę (pruska – 7532,48 m), od każdego dostarczonego w podwodach konia. Taksa wynosiła 22 ½ gr. Wraz z utworzeniem Księstwa Warszawskiego prawo podwodowe zostało utrzymane, ale na gorszych warunkach dla mieszkańców. Ze względu na problemy budżetowe wszelkie opłaty zostały zlikwidowane. Dekret z 22 maja 1810 r. nakładał na mieszkańców obowiązek dostarczania podwód, którymi transportowano należne w formie naturalnej podatki do magazynów. Mieszkańcy byli zobligowani do dostaw żywności do magazynów nie tylko w granicach powiatu, ale również i departamentu. Dekrety z 28 lipca 1810 r. i 6 kwietnia 1811 r. wprowadzały opłatę od mili i centnara. Opłaty miała regulować Dyrekcja Żywności, a następnie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Opłaty nie dość, że były niewielkie, to jeszcze ze względu na trudności budżetowe regulowano je nawet w kilkuletnim opóźnieniu. Prawo podwodowe było bardzo uciążliwe w szczególności dla włościan, gdyż odrywało ich od prac polowych, wyniszczało im konie. Dekret z 22 maja 1810 r. właściwie wprowadzał obowiązek dostarczania na potrzeby

kierownicy administracji żywności w Księstwie – Michał Kochanowski, następnie gen. Józef Wielhorski, a w 1812 r. minister spraw wewnętrznych – Łuszczewski. Departament kaliski znajdował się w tej korzystnej sytuacji, że nie został zniszczony na skutek przemarszu wojsk w 1807 r. W rezultacie decyzją Komisji Żywności prefekt Garczyński został zobowiązany do wysyłania nadwyżki plonów zebranych z podatków do innych departamentów, gdzie deficyt żywności w praktyce uniemożliwiał zapewnienie miejscowych magazynów. Nagminnie niedobory przez cały okres Księstwa występowały w departamencie warszawskim, dlatego też magazyny warszawskie (największe w Księstwie) były uzupełniane żywnością i furazem ze wszystkich departamentów, w tym w największym stopniu z departamentu kaliskiego. Nałożony w 1807 r. na departament kaliski kontyngent okazał się jednak zbyt wysoki i prefekt Garczyński nie był w stanie mu podać. Mimo odwołania do ministra skarbu – Tadeusza Dembowskiego, kontyngent nie został zmniejszony, natomiast wyegzekwowanie tak wyśrubowanych należności podatkowych w krótkim czasie skończyłoby się katastrofą dla mieszkańców jedenastu powiatów departamentu kaliskiego. Ponieważ prefekt nie dysponował odpowiedniej wielkości środkami finansowymi, umożliwiającymi zakup furazu na wolnym rynku, dlatego też zdecydował się na zawarcie kontraktu z liwerantami. Było to rozwiązanie bardzo kosztowne dla mieszkańców departamentu, ale umożliwiło szybkie wywiązanie się z obowiązku dostaw, których domagali się minister skarbu i prezes Komisji Żywności. Podpisano dwa takie kontrakty, jeden z liwerantami Mojżeszem Flamm i Redlichem i drugi z Judytą Jakubowiczową²⁷.

Pogłębiający się deficyt budżetowy Księstwa i brak dobrej monety na rynku wpływały bardzo negatywnie na położenie dzierżawców narodowych. Problem ten dostrzegali prefekt departamentu kaliskiego Garczyński i jako pierwszy zgłosił 2 maja 1808 r. oficjalne zastrzeżenie do Fryderyka Augusta, że utrzymanie dotychczasowych zasad poboru rat dzierżawnych musi doprowadzić do niewydolności finansowej dzierżawców. W okresie rządów pruskich zasadą było, iż dzierżawcy płacili jedną ratę na rok, a wszystko w tzw. dobrej monecie ($\frac{3}{4}$ w srebrze, a $\frac{1}{4}$ w złocie). Ze względu na zniszczenia wojenne i brak gotówki na rynku 3 marca 1807 r. ministerstwo skarbu na wniosek Michała Kochanowskiego odstąpiło od tej zasady, wyznaczając cztery raty (dzierżawcy i tak nie mieliby środków na jej jednorazowe uiszczenie). Krok ten okazał się

---

wojska wszelkich wozów, fur itp. Dodatkowo furmani musieli pokryć koszty drogi powrotnej z własnych środków. Władze mogły również na mocy dekretu z 28 lipca 1810 r. rekwirować mieszkańcom fury, wozy i bryki, które były wykorzystywane do transportu żywności dla wojska poza granice departamentu, który zamieszkiwali. Zob. AGAD, RMKW, sygn. 145, k. 25, 39; RMiSKW sygn. 144, k. 25; RMiSKW sygn. 204, k. 1–2, 139–142, 150–151; R. Kowalczyk, *Polityka...*, w druku.

²⁷ R. Kowalczyk, *Intendentura...*, s. 16.

niewystarczający. W sytuacji braku dobrej monety na rynku i przy nałożonych wysokich podatkach, dzierżawcy byli zmuszeni do zaciągania lichwiarskich pożyczek, aby zapłacić kolejne raty dzierżawne w srebrze. Stąd też liczne petycje dzierżawców do prefektów, aby mogli opłacać dzierżawę w drobnej monecie. 27 maja 1808 r. Fryderyk August w związku z wnioskiem prefekta departamentu kaliskiego Garczyńskiego wyraził zgodę, aby dzierżawcy opłacali w $\frac{3}{4}$ raty w miedzianym bilonie, a $\frac{1}{4}$ w dobrej monecie²⁸.

Jeszcze większe problemy pojawiły się w 1812 r., kiedy departament kaliski został złupiony przez żołnierzy Wielkiej Armii. Największe zniszczenia poczynili westfalscy żołnierze króla Hieronima Bonapartego oraz z korpusu saskiego gen. Jana Reyniera. Szadek uniknął bezpośredniego złupienia dzięki temu, że nie znajdował się na głównej linii etapowej, którą ciągnęły wojska Wielkiej Armii na Rosję. Jednak skutki przemarszu Wielkiej Armii dotknęły także to miasto. Brak realnych możliwości uzupełnienia magazynów żywności i furazu dla żołnierzy Wielkiej Armii spowodowały, iż Fryderyk August wydał 26 marca 1812 r. dekret, który upoważniał podprefektów do egzekucji żywności. Wielkość kontyngentów nakładanych na poszczególne miejscowości, folwarki i wsie ustalały Rady Powiatowe. Dla mieszkańców departamentu kaliskiego było to tym bardziej dotkliwe, iż na jego terenie odczuwano bardzo poważne skutki suszy z 1811 r.²⁹

Znaczący wpływ na sytuację budżetową w Księstwie miał monopol solny. Księstwo przeżywało duże trudności z zaopatrzeniem w ten towar, co było związane z brakiem większych zasobów soli³⁰. Konieczny był zakup soli za granicą, realizowany za dobrą (srebrną bądź złotą) monetę. Trudności budżetowe i brak tego typu monety na rynku zmuszały ministerstwo skarbu do zabezpieczenia dostaw soli poprzez kontrakty z liwerantami. W rezultacie cena soli w Księstwie była bardzo wysoka (wielokrotnie wyższa niż w czasach pruskich), a jej niedobory na rynku powodowały, iż kupcy, zajmujący się handlem detalicznym tym towarem, czerpali ogromne zyski³¹.

Departament kaliski obsługiwały (tak jak przed 1806 r.) magazyny spedycyjne w Schwusen pod Wschową³² i w Częstochowie. Do 1809 r. znajdowała się w nich wyłącznie sól pruska, następnie również z Wieliczki (jednak do 1812 r. przeważały dostawy z Prus). Wysokie ceny soli powodowały, iż kwitła kontrabanda, która przynosiła tak wysokie zyski, iż handlarze i szynkarze podejmowali ryzyko związane z utratą koncesji. Dopiero reforma ministra

²⁸ AGAD, KRPiS, sygn. 39, k. nlb.

²⁹ AGAD, RMiSKW, sygn. 1669, k. 3–4, 82–83, 142; RMKW, sygn. 258, k. 21, 28, 32–34.

³⁰ Niewielkie zasoby soli na Kujawach nie miały żadnego wpływu na poprawę sytuacji w zakresie deficytu soli.

³¹ R. Kowalczyk, *Polityka...*, w druku.

³² Wyszaków.

skarbu Tadeusza Matusewicza z 1811 r., która opierała się na rozbudowie sieci sprzedaży soli, połączonej z większą kontrolą dystrybutorów, przyniosła pozytywne skutki³³.

Zyski ze sprzedaży soli były tak duże, iż wielu szynkarzy próbowało angażować kapitał w inwestycje przemysłowe. Także w okolicach Szadku, gdzie uprawiano tytoń, podjęto próbę założenia fabryki tabaki, jednak wówczas administracja pruska nie zgodziła się na uchylenie zapisu edyktu z 10 grudnia 1797 r., który pozwalał dokonać zakupu liści tytoniu tylko na targu w mieście. Władze Księstwa, którym zależało na nowych inwestycjach, przyznawały inwestorom szereg ulg, włącznie z monopolem na produkcję na rynku lokalnym. Nowo powstające zakłady zwiększały dochody budżetu i uniezależniały kraj od importu. W celu ograniczenia kontrabandy 5 stycznia 1810 r. ogłoszono dekret, który pozwalał handlować tytoniem i tabaką w granicach Księstwa Warszawskiego, tylko producentom posiadającym koncesje³⁴.

Wprowadzone rozwiązania okazały się dla Szadku bardzo korzystne. W mieście zbudowano dwie fabryki tabaki. Jako pierwsi koncesję na fabrykę tabaki 27 czerwca 1810 r. uzyskali Józef Kopell i Fabiś Opatowski. W kilka miesięcy później, 31 października 1810 r. koncesję na fabrykę tabaki uzyskał kolejny wzbogacony na handlu solą, starozakonny Szmul Dawidowicz³⁵. Dochody miasta wyraźnie wzrosły³⁶. W związku z trudnościami finansowymi dla władz Księstwa sprawą priorytetową stał się wzrost wpływów do budżetu centralnego. W rezultacie wszystkie fabryki tabaki 23 grudnia 1811 r. zostały obciążone większymi podatkami z tytułu sprzedaży³⁷.

Także Szadek potrzebował dodatkowych źródeł dochodów, gdyż kasę miejską bardzo obciążał pobyt wojska w mieście. Od początku 1807 r. na miasto, w których stacjonowało wojsko, przerzucono koszty jego kwaterunku, dostaw opału, świec itp. Burmistrz Szadku Budziszowski, który pełnił swoje

---

³³ Matusewicz rozporządzeniem z 27 lipca 1811 r. wyraził zgodę na sprzedaż soli na jarmarkach handlarzom koncesjonowanym. Jednak cena nie mogła być wyższą od ustanowionej w mieście. Mógł ją prowadzić wyłącznie koncesjonowany szynkarz. Jednocześnie zostało to połączone z ułatwieniami w zakresie uzyskania przez handlarzy i szynkarzy koncesji na handel solą. Poddano ich jednak ścisłej kontroli. Szynkarze w razie kontroli musieli okazać kwit patentowy, który poświadczał, iż jest on koncesjonowanym handlarzem. Nadto musiał posiadać książeczkę wydaną przez resort skarbu i zawierającą poświadczenie, iż sprzedawana sól zakupiona została w magazynie solnym.

³⁴ APK, AMK, sygn. 36, k. 11.

³⁵ AGAD, KRSWiD, sygn. 1783, k. nlb.; KRSWiD, sygn. 1785, k. nlb.

³⁶ Złotkowski, *Miasta...*, s. 227, wspominał o założeniu fabryk tabaki w Szadku, jednak nie przedstawił realnych przyczyn ich uruchomienia. Tymczasem był to celowy instrument polityki gospodarczej Księstwa, zmierzający z jednej strony do wyeliminowania kontrabandy, a z drugiej do wzrostu dochodów, poprzez uaktywnienie prywatnych inicjatyw gospodarczych. Służyło temu wprowadzenie zapisów dekretu z 5 stycznia 1810 r. i wycofanie się z edyktu z 10 grudnia 1797 r.

³⁷ AGAD, RMiSKW sygn. 349, k. 3, 17.

obowiązki mocą dekretu z 23 lutego 1809 r.³⁸, zobowiązany do ponoszenia dodatkowych wydatków na wojsko, wielokrotnie wysyłał petycje w sprawie pokrycia kosztów pobytu oddziałów wojskowych przez Ministerstwo Wojny. Jednak nie udało mu się uzyskać zwrotu poniesionych wydatków, a na dodatek zwiększono jeszcze obciążenia finansowe miasta z tytułu pobytu wojsk. Dodatkowe wydatki związane były z kwaterowaniem żołnierzy w domach prywatnych. Mimo iż 9 września 1809 r. Rada Stanu uchwaliła, że na pokrycie kosztów reperacji odwachu i wartowni przy bramach wyznaczony będzie specjalny fundusz z kasy sekcji dochodów niestałych, to jednak ze względu na trudności budżetowe finansowanie tych prac spadło wyłącznie na miasto. Ostatecznie sprawy te uregulował dekret z 28 lipca 1810 r., uznający *status quo* i przerzucający koszty odwachu wojskowego na miasto. Taryfę kosztów utrzymania wojska regulował dekret z 15 grudnia 1810 r.³⁹ Nadto na mocy dekretu z 5 lipca 1810 r. kwaterek w prywatnych domach miał pozostać bezpłatny, do momentu kiedy władze miejskie przedstawią koszty kwatunku. Szadek, jak i dziesiątki innych miast, podjął starania odzyskania poniesionych kosztów, jednak ze względu na trudności budżetowe przepis ten pozostał martwy. Nadużycia na kwaterach prywatnych, popełniane zarówno przez oficerów, jak i zwykłych żołnierzy, spowodowały, iż 9 listopada 1811 r. wydano dekret zakazujący samowoli oraz zmuszający wojskowych do poszukiwania innej kwatery w przypadku przekazania na ten cel pieniędzy przez właściciela wyznaczonego domu. Jednak ze względu na trudną sytuację ekonomiczną mieszkańców miasta, praktycznie dekret ten nie ochraniał ich przed samowolą żołnierzy⁴⁰.

Sytuację pogorszył dodatkowo pożar, który wybuchł w Szadku 21 czerwca 1809 r. i strawił znaczną część zabudowań pomiędzy ulicami: Stodolnią, Przatowską, Bobownią i Uniejowską. Spłonęło wówczas 11 budynków, 3 stacje na konie i 3 stodoły. Miasto wsparło pogorzalców, którzy wystąpili także o ulgi z tytułu płaconych podatków. Liczne wydatki, obciążające budżet Szadku, nie pozwalały na realizację polityki komunalnej, która wspomagałaby budowę murowanych domów w miejsce dominującej zabudowy drewnianej. Przyjęty zapis o realizacji tego typu polityki pozostawał, ze względu na brak środków, martwy. Dopiero w okresie Królestwa Kongresowego władze miejskie zrealizowały szereg inwestycji komunalnych, m. in. w 1818 r. wybrukowano ulicę Dobrą, a w rok później Senatorską⁴¹.

³⁸ AGAD, RMiSKW sygn. 192, k. 71.

³⁹ W tym czasie wyraźnie zwiększono obciążenia na wojsko. 10 marca 1809 r. Sejm zatwierdził podatek osobisty na fortyfikacje, a 24 marca 1809 r. wprowadzono nowy podatek podwyższonej ofiary na wojsko. Zob. AGAD, KRPiS. sygn. 381, k. nlb.

⁴⁰ AGAD, RMiSKW, sygn. 144, k. 1, 21.

⁴¹ AGAD, KRSWiD sygn. 1784, k. nlb.; KRPiS sygn. 374 k. nlb.; KRPiS sygn. 391, k. nlb.; T. Marszał, *Szadek...*, s. 32.

Szadek ze względu na swoje położenie nie był w stanie dorównać większym ośrodkom, pełniącym rolę szybko rozwijających się w czasach Księstwa centrów gospodarczych. Dodatkowo był to okres bardzo trudny, z uwagi na ogromne obciążenia związane z utrzymaniem wojska, co skutkowało brakiem środków finansowych na inicjatywy, mogące doprowadzić do rozwoju gospodarczego wielu regionów Księstwa. Pomimo wprowadzenia nowoczesnych uregulowań prawnych korzystnych dla inwestorów, powszechna była niepewność związana z krótkimi okresami względnego pokoju. Zagraniczni przedsiębiorcy i rzemieślnicy, rozpoczynający działalność gospodarczą w Księstwie, wymuszali na rządzie szereg ulg, od których uzależniali podjęcie inwestycji.

Rozwój gospodarczy całego Księstwa, w tym i miast departamentu kaliskiego, wstrzymała wojna 1812 r. i rosyjska okupacja 1813–1815. Bardzo szybki wzrost podatków, w tym obowiązkowe dostawy koni i bydła na potrzeby armii, wymuszanie podwód i niszczące przemarsze wojsk Wielkiej Armii, spowodowały gwałtowne zubożenie miejscowej ludności. Jeszcze w większym stopniu negatywny wpływ na rozwój gospodarczy Księstwa, w tym i departamentu kaliskiego, miała okupacja rosyjska⁴², podczas której Księstwo musiało utrzymać 300 tys. żołnierzy rosyjskich i 70 tys. koni⁴³. Generał Michał Bogdanowicz Barclay de Tolly ustanowił dla żołnierzy rosyjskich wyższe racje żywnościowe niż obowiązujące w wojskach Księstwa. Departamenty zostały zobowiązane do dostaw 80 tys. sztuk wołów rocznie. Rosjanie, wbrew protestom władz powiatowych, rekwirowali zgromadzoną w magazynach żywność. Nie zważając na ustanowione przez rosyjskie władze wojskowe taryfy, grabiono żywność i furaz z chat włościan, dworów szlacheckich i domów mieszczańskich⁴⁴. Większość żywności Rosjanie odsprzedawali później handlarzom na wolnym rynku. Oficjalne dane z magazynów mówią, iż w 1813 r. wydawano codziennie 200 tys. racji żywnościowych i 50 tys. furazu, a przez pierwsze sześć miesięcy 1814 r. już 300 tys. racji żywności i 50 tys. furazu. W kilku departamentach nadgranicznych, w tym i w kaliskim, przetrzymywano na koszt mieszkańców jeńców wojennych, których nie wysłano do Rosji. Rosyjscy żołnierze i urzędnicy zmuszali mieszkańców do dodatkowych opłat, a opornych wywozili do Rosji. Plagą były bandy złożone z dezertarów. Zaraza przywleczona przez Rosjan dziesiątkowała bydło. Wszystko to w istotny sposób

⁴² AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu–Dopytyw kielecki, sygn. 149, k. 1; APK, AMK sygn. 76, k. 10,12; Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta Miasta Chełmna, sygn. 812, k. nlb.; sygn. 813, k. nlb.; Akta Miasta Torunia, sygn. 16381, k. nlb., sygn. 16386, k. nlb.

⁴³ Była to zarówno armia rezerwowa stacjonująca w Księstwie, jak i wojska walczące z Napoleonem w Niemczech i we Francji.

⁴⁴ Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego (dalej: RNTKW), sygn. 152, k. 225; RNTKW, sygn. 153, k. 47, 85; RNTKW, sygn. 159, k. 79, 82; RNTKW, sygn. 160, k. 12, 121; RNTKW, sygn. 166, k. 22-23; KRSWiD, sygn. 6840, k. nlb.; Militaria z czasów Księstwa Warszawskiego, sygn. 37, k. 1; KRPiS sygn. 752, k. nlb.; R. Kowalczyk, *Polityka...*, w druku.

hamowało rozwój gospodarczy Księstwa. Można przyjąć, iż w Szadku sytuacja była podobna jak w innych miastach departamentu kaliskiego⁴⁵.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Białymstoku, zespół Kamera Wojen i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807 sygn. 2, 4, 5, 8, 9, 10, 59, 621, 626, 646, 660, 662, 663, 665, 669, 2158, 2160.
- Archiwum Państwowe w Suwałkach oddział w Elku, zespół Urząd Parafialny w Świętajnie. Powiat Olecko 1718–1887, sygn. 429.
- Archiwum Państwowe w Kaliszu, zespół Akta Miasta Koźmin, sygn. 36, 46, 63, 76, 77.
- Archiwum Państwowe w Toruniu, zespół Akta Miasta Chełmna, sygn. 812, 813; zespół Akta Miasta Torunia, sygn. 16381, 16386.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, sygn. 39, 192, 374, 349, 381, 391, 605, 606, 752; zespół Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu–Dopływ kielecki, sygn. 149; zespół Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych, sygn. 1783, 1784, 1785, 6840; zespół Militaria z Czasów Księstwa Warszawskiego, sygn. 37; zespół Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 145, 197, 206, 258; zespół Rząd Najwyższy Tymczasowy Królestwa Polskiego, sygn. 175; zespół Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego, sygn. 152, 153, 159, 160, 166; zespół Rada Stanu i Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 144, 145, 192, 204, 249, 250, 258, 349, 1669.
- Biblioteka Polska w Paryżu, zespół Miscellanea historyczne z lat 1806–1807, odnoszące się do pobytu wojsk napoleońskich w Polsce i organizacji Księstwa Warszawskiego, od października 1806 do sierpnia 1807, sygn. 334.
- Grossman H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925.
- Kowalczyk R., *Intendentura wojsk Księstwa Warszawskiego. Komisja Żywności 1807–1809*, Puś W. (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 4, Łódź 2006.
- Kowalczyk R., *Polityka solna w Księstwie Warszawskim w latach 1807–1815*, „Przegląd Historyczny” w druku.
- Kowalczyk R., *„Polityka solna” rządu pruskiego w polskich prowincjach – Prusach Południowych i Nowowschodnich w latach 1793–1806*, Puś W. (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX–XX wieku*, t. 5, Łódź 2007.
- Kraushar A., *Sprawa likwidacji strat wojennych za Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Warszawa 1917.
- Kukulski J., *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915)*, Piotrków Trybunalski 2005.

---

⁴⁵ Rząd Najwyższy Tymczasowy Królestwa Polskiego, sygn. 175, k. 2, 5, 77, 266; APK, AMK, sygn. 46, k. 25; sygn. 63, k. 10; sygn. 77, k. 2.

- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Puś W., *Lata zaborów*, [w:] Śmiałowski J. (red.), *Lask. Dzieje miasta*, Łódź 1998.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998.
- Simsch A., *Die Wirtschaftspolitik des preußischen Staates in der Provinz Südpreußen 1793-1806/07*, Berlin 1983.
- Wąsicki J., *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 3, Kalisz 1962.
- Wąsicki J., *Opisy miast polskich z lat 1793–94*, cz. II, Poznań 1962.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, „Prace Polskiej Komisji Historycznej” 1963, t. 20, z. 1.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806*, Wrocław i in. 1957.
- Złotkowski D., *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego. (Studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001.

SZADEK IN THE CONTEXT OF THE ECONOMIC SITUATION OF KALISZ DEPARTMENT AT THE TURN OF THE 18TH CENTURY

Summary

After 1793 Szadek was included in Kalisz department in South Prussia province. The department was divided into 18 districts, of which Szadek was one. Prussian government attached great importance to the development of cities. They were intended to act as economic centres. Szadek was situated away from main transport routes and was not supplied with sufficient warehousing infrastructure to stimulate radical capitalist transformation. The towns along arterial roads experienced fast development. Prussian government, though deriving increasingly high revenues from the annexed provinces, supported the development of crafts, industry and trade. During the period 1793/94–1808 Szadek's population grew to 972 inhabitants (30.9% growth). The period of Warsaw Duchy was very demanding financially because of high costs connected with the military requirements. A garrison of Duchy soldiers was stationed in Szadek, which was a great strain on the town's budget. It hampered municipal development projects, which could not be implemented until the period of the Congress Kingdom. Despite difficult conditions Szadek showed a growth tendency, although it was weaker than in the period of Prussian rule. In 1810 the population grew to 1149. The situation worsened drastically in 1812, with the passage of the troops of Great Army, and subsequent passage of Russian troops in 1813–1815, which affected all towns in the Kalisz department.